

od zamišljenog plana 6. korpusa. Stiglo je naređenje za povlačenje.

Kolone odlaze put Psunja. Sa tugom. Za obične borbe, za štabove, to je povlačenje bilo ravno razočaranju. Pitali su se međusobno: čemu tolike žrtve? Neki nisu shvatali, niti sagledavali važnost podnesenih napora i gubitaka. Ali, za Slavoniju u celini akcija na Pakrac je veliki događaj.

Bosna - marš u nepoznato

Kroz selo Lužani kod Slavonskog Broda, na glavnoj železničkoj pruzi Zagreb-Beograd, u prvi mrak se pojavljuje i žurno zamiče vojska. Iz mraka svojih kuća, iza zavesa zure prestrašeni meštani, ne znajući šta se dešava. Bilo je vojski i ranije, ali ovo je neobično, dugo i žurno promicanje kolone koja ne prestaje. Ko su, kuda idu? Veliki strah i velika zbunjenost vlada narodom, a noću se to pretvara u crni i preteći bezdan pred kojim strepi sve živo.

Na kraju sela je tiho lupanje na prozor koje potresa domaćina. Nema se kuda. Domaćin izviruje kroz vrata i pomalja glavu: tata, tata! Tajac. Izlazi iz kuće sredovečna žena i zuri u mladog vojnika. Sine, sine moj! Zagrljaji, suze, jecaji.

Stojan Rudež, mladi komesar 3. čete 3. bataljona na maršu kroz rodno selo nije mogao odoleti a da se ne javi roditeljima. Uz saglasnost komandira da ide samo na viđenje, sada je grlio oca i majku. Nije mogao u kuću, niti da se zadrži. Lužani su na putu i pruzi, brigada hita da što pre „preskoči" ovu opasnu liniju. Svako zadržavanje preti da se izostane iza brigade, da se izgubi veza. Stojan nije video roditelje mesecima, oni za njega dotle ništa nisu čuli

niti znali gde je. Sada je tu, pred njihovim očima, pozdravlja se i otimajući se iz majčinih ruku odlazi. Kuda: ne zna da im kaže, a i da zna, ne sme im reći.

Odlazi Stojan. Da li će ikada više videti roditeljski dom, a otac i majka njega. I to je partizanska sudbina, nešto posve teško i surovo, ali neminovno u ratu. Još i sada, krajem 1943. godine svi su partizani uglavnom dobrovoljci. Dolazili su u partizane svojom voljom, zbog svojih ideala, iz patriotizma, mnogo su bežali od nepravde u roditeljskom domu, u selu, drugi su imali nejasne predstave da će im borba ostvariti željene životne ciljeve. A borba i brigada su sve te želje i nade topile u partizanski način života i shvatanja. Većina mladih partizana gubili su vezu sa mestima odakle su dolazili. Nije bilo pošte, pisama, nikakvih vesti i veza i gotovo nikakvih mogućnosti da se pojedinac javlja svojim, prijateljima i drugovima u Zagreb, Osijek, Slavonsku Požegu, u neko selo na Bilogori, u Posavini, u Đakovštini.

Za onoga ko je otišao u partizane, zbog ustaške odmazde, njegovi su jednostavno govorili da je nestao. Takav je nestajao i iz tekuće administracije, a s vremenom i iz sećanja. A partizani su išli svojim putevima borbe. Retka je okolnost bila da Brigada prođe baš kroz rodno selo. I tako su mnoge majke i očevi čeznuli i nadali se svojoj deci, partizanskim borcima, milujući ih, hrabreći ili oplakujući u svojim mislima. A oni su bili živi i zdravi, ili već mrtvi. Ko sve to proživi naći će se sa svojim, ali sudbina mnogih partizana biće tako okrutna da će u viorima rata neznano nestati, da se za poginule neće saznati niti gde su, niti kakav im je sudnji čas bio. Svi će oni imati zajedničko ime: partizan, mesto boravka

12. brigada, a otišli su u jednu zajedničku - partizansku legendu!

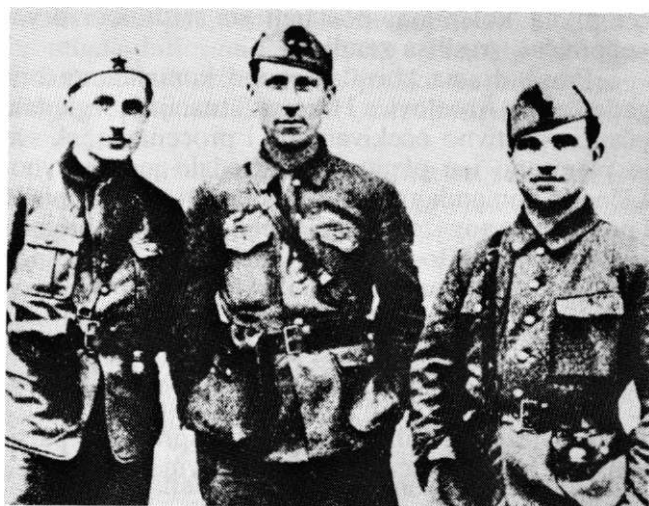
Hladan jesenji vetar donosi miris ravnice i reke, onaj kiselkasti miris truleži, vlage, pustih oranica i golih vrbaka. Kuda se ide? Običan borac ništa ne zna, on čuti i čeka i kreće dalje. Posle nekoliko sati iscrpljujućeg marša stiže se do obale Save. Preko puta je Bosna.

Ali, šta će Slavonci u Bosni? Bosna je tako daleka, nepoznata, ona je većini mladin Slavonaca seljaka, koji su malo putovali i osim užeg zavičaja samo malo sveta videli i poznavali, zemlja iz priča i čuvenja, svet i narod drugačiji i nekako čudniji, uglavnom nepoznat. A svašta se priča. Ne sme da se govori o pokretu, a opet šaputanja na uvo, u poverenju, nagađanja, mišljenja udvoje, u grupi, na zastanku, stvaraju jezu kao i ovaj studeni vetar koji razdire lice, prve novembarske noći 1943. Ipak se ide u Bosnu.

*

Naređenje Vrhovnog štaba NOV i POJ je bilo da se jedna slavonska brigda prebaci u srednju Bosnu, na šire područje planine Motajice i taj kraj očisti od četnika i drži ga pod kontrolom. Izbor je pao na 12. udarnu slavonsku brigadu. Naređenje i pokret su držani u najvećoj tajnosti, jer su prelazak železničke pruge i puta, a zatim prebacivanje preko Save bili i opasan i rizičan vojni poduhvat. Zadatak su znale samo starešine do štabova bataljona. Svi ostali su te noći samo nagađali kuda se ide.

Tokom noći 3. novembra prednji delovi brigade su izbili u selo Dubočac, koje se priljubilo i razvuklo uz levu obalu Save. Do jutra su pristizali glavnina i

Rukovodioci 12. brigade: Ivan Senjug, politkomesar Brigade, Mile Puškarić, načelnik štaba Brigade, i Borivoj Micoljević, zamenik komandanta Brigade, u Bosni 1943.

osiguranje. Što se više razdanjivalo, prizor je bio sve tmurniji. Sivo, hladno, vlažno, jutro, a u selu i na obali Save pravi krkljanac k'o u kotlu. Komandanti i komandiri nastoje da okupe i drže svoje jedinice, ali stalno dolazi do mešanja, gužvi, gubljenja i cepanja veze. Još je veći metež nastao sa pridolaskom komore, intendanture, prateće čete, te desetine i desetine tovarnih konja i zaprežnih kola. Sve se to nabilo na malom prostoru, smetajući jedan drugom, komešajući se uz uzvike, dozivke, nervozu, lošu volju i opštu neizvesnost u to šta se zbiva. Mnogi borci, oslobođeni drugih briga, osim da slušaju šta im se naredi, jedva su čekali ovaj trenutak zastoja i onako iznureni, upola bi se skljkicali sa

čelom na kolenima, postajali su tvrdi kao drvo, nepomični, srasli sa zemljom.

Prava drama zbivala se oko komandanta brigade Josipa Antolovića Hrvata. Situacija je izgledala očajna: protivno očekivanjima i procenama. A sve je planirano i u planovima izgledalo jednostavno. Lično je komandant korpusa Petar Drapšin zamislio i potpuno se angažovao radi prebacivanja 12. brigade iz Slavonije u Bosnu. Radi bezbednog i uspešnog izvođenja ove opasne akcije uključeni su bili i svi najodgovorniji partijski i politički organi područja Slavonski Brod. Njihov je zadatak bio da obezbede čamce, skele, vodiče, veslače, topli obrok. Drapšin je dodelio 12. brigadi i operativca štaba korpusa Radu Kneževića Tihog, iskusnog i spremnog partizanskog rukovodioca da lično učestvuje i pomaže u desantu.

Od svega toga ništa. Ni čamaca, ni skela, niti ljudi koji bi prebacivali Brigadu. Ispred je bila široka, žučkasta i od kiša nadošla šlepa i nema, gotovo nepokretna voda - reka Sava. Neprelazna prepreka. Kao izazov ratniku i izazov komandantu. Tristo metara široka, levo i desno, do u beskraj vodena masa preteča i podmukla.

*

Vreme je neumitno prolazilo. Napetost je rasla. Svaki trenutak čekanja, neodlučnost i dvoumljenje, pogrešne odluke, brzopleta naređenja, sve je to pretilo kobnim posledicama. Brigada je bila kao u klopci: ispred vodena prepreka, iza komunikacije, desno i levo uporišta krcata vojskom, ustašama, domobranima, Nemicima. Ukoliko bi neprijatelj krenuo jačim snagama, sabio bi 12. brigadu u Savu,

na zemljište gde je otpor neravnopravan, a odbrana bi mogla biti samo očajnička. Poznate su takve katastrofe iz istorije ratova, ljudske tragedije i kasapnice, prepune neiskazanih i nezamislivih pogibija i stradanja.

Komandant Brigade, u kome su se stekle sve brige, nevolje i strahovi nije imao vremena nizašto drugo osim da deluje odlučno. Odredio je jake snage da zatvore glavne pravce prema Dubočcu i brane ih, ako zatreba, do poslednjeg čoveka. Drugo, pronaći čamce i neku skelu i odmah početi sa prebacivanjem preko reke. Grozničava pretraživanja po šiblju urodili su plodom: pronađeno je nekoliko šiklji i iz mulja izvučena jedna stara kompa.

Udarni, desantni delovi otisnuli su se put druge obale sa zadatkom da stvore mostobran i održe ga po svaku cenu, jer je bilo neizvesno da li na drugoj strani Save ima kakvog neprijatelja.

Na nasipu sedi na vlažnoj zemlji, skrhana od umora i neke nejasne i neizrecive tuge mlada partizanka Smilja Grabić, rodom iz sela Macuta. Gleda u reku, u jedan čamac koji odmiče, u jedan lik koji postaje sve nejasniji i dalji. To je Rade, njen najmlađi, najdraži brat, jedini koji je ostao. Najstariji Stevo je poginuo kod Velike Pisanice, mladi Đuro u borbi za Našice. Ostao je Rade s kojim je odrasla i koji joj je bio najprisniji. Kad god bi imao vremena, u predahu, na maršu, Rade bi obišao svoju sestricu, donosio joj male, ali drage darove, nekad rupčić, nekad čarape, a nekadje imao samo topli zagrljaj. Sta će biti sa Radom? Čamci su sve bliže bosanskoj obali. Ništa se ne dešava.

Ubrzano se određuju grupe, prema planu desantnog prelaza. U jednoj takvoj grupi, oko komesara

čete Mate Hreljaka i njegovog zamenika, sekretara čelije, okupili su se borci: Dragić Milinović, Mirko Marulić, Dragan Puđa, Kaja Medarić, Ivan Pejić... Svi imaju zajednički problem - ne znaju da plivaju. Boje se vode, nasmrt se plaše reke. Nisu sami. U stvari, samo je mali broj plivača u Brigadi. Ali, i oni sa zebnjom gledaju u hladnu, nabujalu mutnu vodu. Sve su to deca brdskih područja, za koje su velike vode prava čuda prirode prema kojima nose nejasan, iskonski strah.

Tačno naspram Slavanskog nalazi se Bosanski Dubočac. No, voda je zanela prednje delove, pa su oni pristali na pustu drugu obalu bez teškoća. Brzo su krenuli na određeno mesto. Iznenadili su u Bosanskom Dubočcu mesnu muslimansku miliciju i tako stvorili mostobran za bezbedan prelazak Brigade. Na bosanskoj strani je pronađeno još nekoliko čamaca i još jedna kompa. Sada je prebacivanje moglo početi nesmetano i ubrzanim tempom.

Neprijatelj je, saznajući za prelazak partizana preko Save, na svu sreću, mlako intervenisao. Sa slavonske strane nikako, a sa bosanske snagama iz Dervente koje su bataljoni Brigade, koji su se već bili prebacili, odbili od mostobrana.

Ono što nije uspeo neprijatelj, učinila je sama priroda. U popodnevnom satima, pod naletima vetra i zbog visokih talasa, jedan se čamac prevrnuo. U mutnoj vodi smrt je našlo nekoliko boraca.

Tako je, od rane zore do kasnih popodневnih sati, u grču i uz puno neizvesnosti i strepnje, sa najoskudnijim plovnim sredstvima, ali u najvećem redu i organizovanosti, i u najkraćem mogućem vremenu, 12. slavonska udarna brigada forsirala veliku reku.

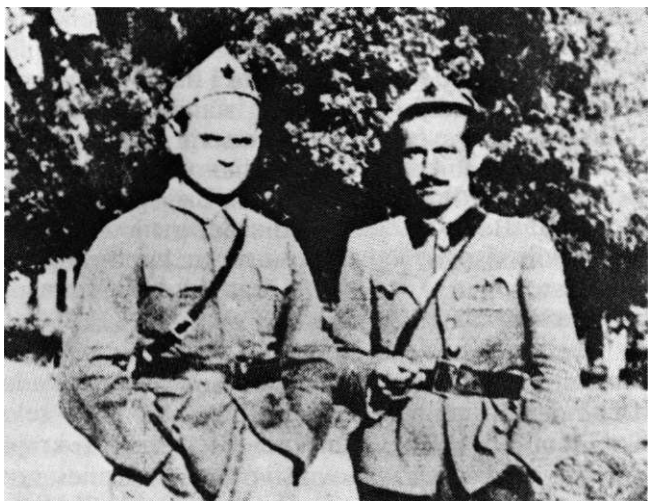
*

Ako je sa one strane Save još i bilo nedoumica, zavičajnih povodljivosti i ličnog stava, sada, prelaskom u Bosnu, sve je podređeno stvarnosti i zadacima. Život ratnika je neprekidno prilagođavanje. Već na prvim kilometrima od reke Brigada je osetila Motajicu. Borci su je gledali za bistrih dana, sa slavonskih visova, kao glavnu mrku kupu magle i plavičaste senke, a doživljavali kao predstražu nevidljivih bosanskih brda.

Sada su prolazili njenim obroncima, blagim šumovitim kosama, punim potoka, pašnjaka, livada i čudno raštrkanih sela. Prvi susret bio je u selu Slobodna Vlast. Tamo su borci više saznali o kraju u kome se nalaze. Stanovništvo je ovde izmešano: Srbi, Hrvati, Muslimani, Poljaci, Česi, Slovaci, Italijani, Rusi, Rusini, Nemci, Ukrajinci, Mađari, Romi.

Od početka ustanka kraj oko Motajice bio je operativno područje proleterskog bataljona, one slavne jedinice koja je prešla u Slavoniju i sa slavonskim partizanima nekoliko meseci razgarala ustanak od Gojila do Španovice. Sada Slavonci uzvraćaju borbenu posetu bosanskim proleterima.

I neprijatelj je pridavao veliki značaj ovoj teritoriji: okupator, zbog komunikacija koje prolaze dolinama Vrbasa i Bosne, a ustaše i četnici iz političkih razloga. U prvo vreme Brigadu je očekivao teren Motajice i područje Dervente. U tom mestu bilo je središte štaba 3. domobranske pukovnije 4. divizije, čije su jedinice pokrivala rejon do Save i liniju južno od Motajice između reka Bosne i Vrbasa. Tu su važna uporišta bila i Prnjavor, selo Glogovac

Josip Antolović, komandant 12. brigade sa Bogdanom Jovanovićem, komandantom bataljona iste brigade, u Bosni, novembra 1943.

i Srbac, gde je neprijatelj imao ukupno oko 20 hiljada vojnika.

U vojnom pogledu za slavonske partizane sasvim je nova situacija bila susret i borba sa četnicima, koji su u centralnoj Bosni imali jednu od glavnih uloga. Pod oružjem ih je bilo oko 2.500, a imali su i važan uticaj na ovdašnje srpsko stanovništvo.

Glavna četnička jedinica bio je Borjanski odred sa bataljonima zvučnih imena: Mrkonjić, Obilić, Karađorđe, Voja Tankosić. Isticali su se i u narodu bili poznati četnički komandanti: Nikola Forkapa, Jovo Kitić, Dušan Dukić, Ilija Mikašinović, Maksim Tešić, Pavle Radišić i poznati koljač Savo Stanojević.

Neverovatno za slavonske prilike bilo je i saznanje da je dobar deo četničkih glavešina, običnih četnika, pa i celih četa i odreda nekad bio u partizanima, pa su se u nekom trenutku odmetnuli na drugu stranu. U mržnji i osvetoljubivosti prema partizanima bili su isti kao i ustaše i Nemci, a sa njima su bili povezani i otvoreno ili prikriveno saradivali.

Novo iznenađenje bilo je i način borbe, četnička vojna taktika. Bio je to tipičan gerilski način ratovanja. Četnici nisu imali uporišta u naseljenim mestima, već su im baze bile seoska područja. Nisu imali niti velikih jedinica, već su to bile grupe, raštrkane po celoj teritoriji. Napadali su, uglavnom, noću, iz zasede, iznenadno, i to samo na manje grupe partizana, na patrole, straže, kurire, na neoprezne i zaostale iza kolone. Živeli su po selima, iz kojih su i poticali, za tili čas bi od boraca postajali nedužni seljaci, a oružja bi im nestajalo bez traga. Za svaku pojavu partizana odmah bi saznali, a koristili su sva moguća lukavstva da dođu do potrebnih obaveštenja. Bio je to neprijatelj koji se nalazio svugde i nigde, imao je oči, uši i pipke na sve strane, a bio nevidljiv i nečujan. Poznavali su odlično zemljište, sve staze i bogaze, šume i gudure, prilaze i prolaze, prečice i zaklone, znali su zemljište kao napamet naučenu knjigu, što je za ratovanje jednako visokoj učenosti.

Partizani su ih zvali dikani. Kao što je za partizane u Slavoniji svaki neprijatelj bio banda, ovde u Bosni banda su bili dikani. I bez sastanaka, političkog rada, ubeđivanja i sveukupne agitaciono-propagandne delatnosti, partizani su se uveravali na svakom koraku da pred sobom i protiv sebe

imaju skrivenog, opakog, podmuklog i spretnog protivnika.

Jedna od prvih žrtava četnika bio je mladi Simo Vuković, informativni oficir 2. bataljona. Brigada je nekoliko dana bila razmeštena u selu Nova Ves, na odmoru. Dok je odmarala, informativci-izviđači su bili najaktivniji. Prikupljali su sve moguće podatke, potrebne za naredna dejstva Brigade. Jer, sva iznenađenja, ako do njih dođe, dobrim delom se pripisuju kao krivica obavешtajcima i izviđačima. Oni su oči i uši Brigade.

Simo Vuković je, u pratnji dvojice izviđača, Omera Aleksića i Srete Danilovića krenuo u obližnji Bosanski Kobaš. Oprezno su prošli voćnjak jedne od prvih kuća. Na vratima je stajala mlada žena, u beloj bosanskoj haljini. Kada je ugledala partizane prenela se i počela da viče: odlazite, odlazite! Simo joj priđe, u želji da je smiri, ali ona je i nadalje vikala. Bio je to, u stvari, znak upozorenja četnicima koji su u kući jeli, a neki u ambaru spavali. Četnicima nije bilo teško da zaskoče i uhvate nesrećnog Simu Vukovića, dok su ostala dvojica jedva umakli. Četnici su nemoćnog Simu Vukovića ubili na zverski način.

*

Gotovo ceo mesec decembar 1943. 12. brigada je krstarila Motajicom od zaseoka do zaseoka, od sela do sela i to kao celina, u punoj borbenoj snazi i gotovosti. Cilj je bio da narod ovoga kraja vidi partizansku brigadu kao moćnu, organizovanu, disciplinovanu vojnu jedinicu, da 12. slavonsku udarnu brigadu oseti kao narodnu i revolucionarnu vojsku koja im nosi bratstvo i jedinstvo, zaštitu i prija-

teljstvo. To je trebalo da bude i upozorenje četnicima da pred sobom imaju protivnika kojeg treba da respektuju.

Uoči katoličkog Božića u Brigadu su stigla obaveštenja da su pripadnici Muslimanske ustaške milicije izvršili veliku pljačku po okolnim srpskim selima. U kasnim večernjim satima, na sam Badnji dan, bataljoni Brigade su opkolili Bosanski Kobaš i iznenadno upali u mesto. Desetine zatečenih milicionara razbežalo se glavom bez obzira, ostavljajući za sobom trpeze pune pečenica i druge hrane. A naređenje štaba Brigade je bilo da se sve vrati onamo odakle je i opljačkano.

Bilo je to vreme velike oskudice. Rat je činio svoje. Vojska je uzimala, narod je davao. Onda su počele otimačina i pljačka. Uz smrt, pretila je i glad. Po selima je ponestajalo petroleuma, a šećera i soli nije bilo ni za lek. So je postala prava dragocenost. Hrana se krila, jelo se krišom. Sve više se koristilo brašno od zobi. Onda je i zobenice ponestajalo. Nemci i ustaše su bili prvi pljačkaši, onda su nastavili četnici. Oni su bili pravi stručnjaci da pronađu i najskrivenije. Za četničke glavešine, vojvode i komandante, uvek je moralo biti rakije, pečenice i najboljeg sira. Što se išlo dublje prema Čečavi i Šipragama, prema planinama Uzlomcu i Borji, stanje je bivalo sve teže i gore. Glad, oskudica, bolesti i strah su pritiskali narod kao neizmerna i beskrajna patnja.

Sa takvim narodom trebalo je znati i hteti deliti sudbinu, saosećati a, kad go je to bilo moguće, i pomoći mu. Oskudica je pogađala i Brigadu. Obroci su postali sve oskudniji, snabdevanje neurednije. U kazanima je bilo sve manje mesa i soli, a sve više čorbe i zobenice. Izbori snabdevanja su presahli.

Počela je zima. Hladne kiše, snegovi, blato i bljuzgavica, na visinama sneg, led i mraz. A Brigada je bila stalno u pokretu. Njena snaga u borbi sa četnicima bila je u pokretljivosti. Ili izdržljivosti, u dokazivanju da su vičniji i spretniji u partizanskoj taktici. Ma gde da su se pojavili četnici, trebalo ih je pronaći, poterati, uništiti, pa makar ih bilo i samo dvojica. Ali, i to je imalo svoju cenu: umor se uvlačio u noge, cipele su se kidale, odeća cepala. Bilo je sve više bosih, odrpanih, izmučenih i nadasve umornih. Pojavio se i tifus - po selima, među četnicima, pa i u Brigadi.

*

Treći bataljon je u selu Brezovljani. Žene kukaju. Mole partizane da se smiluju njihovoj deci. Neka ih ne ubiju. A po kućama, u teškom tifusu, leže četnici, u stvari dečaci od po petnaestak godina koje su četnici na silu mobilisali i bolesne ostavili po selima. Jad i tuga od stradanja. Nema lekova, a od trbušnog tifusa umire se u velikim mukama. Sve se čini da se pomogne toj jednoj deci koju je rat ščepao svojim nemilosrdnim čeljustima.

Borci 2. čete 3. bataljona nose svog komesara Josipa Juraka. Bunca, grči se, na trenutke moli da ga ubiju. Tifus. Trese ga već danima. Četa ulazi u selo kraj Prnjavora i unosi ga u jednu kuću. Živeo je do večeri. Za svoje dvadeset i dve godine Josip Jurak je prošao dug i težak put od zagrebačkog Černomerca do Prnjavora. Učenik, skojevac, pun snova. Još 1942. godine sa svojih dvadeset godina, u vreme kada je bio podvig napustiti Zagreb, a još više od toga, ilegalnom vezom, od javke do javke, danima putovati do oslobođene teritorije, Jurak je

krenuo na taj opasan put. Došao je u Brigadu, koja ga je prigrllila, a on joj se nesebično predao. Postao je i komesar čete. Uzeo ga je tifus. Uzela ga je bosanska zemlja.

Pojavili su se i čerkezi. Vojska na konjima. Dolaze iz Banjaluke. Krstare po selima oko Prnjavora do Dervente. Zli i okrutni, ali više od svih drugih vole piće i napastvovanje žena.

Izviđačka grupa Brigade našla se u selu Lišnji. Desetak partizana. Izviđaju, prikupljaju podatke. U grupi su Mirko Mazurić, Dragan Puđa, Ivan Pejić, Josip Vinković...

Vinković je nedavno imao pravu odiseju. Na maršu ka Savi spopala ga je dizenterija. To ga je mučilo i iscrpljivalo. Nije se žalio, niti tražio pomoć, ali je često izostajao za kolonom. Tako je, pri jednom napadu dizenterije, duže izostao u grmlju i izgubio vezu sa kolonom. Kada je izišao, nigde nikoga. Mrak, u daljini se čuju psi. Oko njega zjapi noć. Ne zna gde je, niti na koju stranu da krene. Bio je očajan. Na sreću, znao je da se ide prema Savi. Nakon lutanja od dva dana i noći, od sela do sela, krišom i oprezno, naišao je na sredovečnu ženu koja mu je dala pouzdan podatak da je Brigada prešla u Bosnu kod Dubočca.

Borac Vinković je bio partizan od glave do pete. Stupio je u Brigadu u Moslavini. Bio je toliko vezan za svoje drugove, za sve ono što čini biće Brigade da bi otišao bilo gde, bez obzira na opasnosti, samo da stane u stroj na svoje mesto. Sa tim mislima stigao je noću na blatnjavu obalu Save. U jednom trenutku je pomislio da pušku sakrije u grmlju. Sa puškom će sigurno potonuti. Nikada nije plivao toliko koliko je široka Sava. I to u decembru

i još noću. I sam samcat. Izuo je cipele. A pušku stegao oko vrata.

Život je bio u pitanju, ali nije mogao da baci, ostavi ili sakrije oružje. To je bio zakon. Za oružje se ginulo^ Iz partizanske puščane cevi radala se sloboda. Šta bi mu rekli drugovi, njegov komandir, da se vrati bez oružja. Zaplivao je niz Savu.

Iscrpen, polumrtav, prešao je na drugu obalu, zavukao se u šiblje i zaspao. Srećom, Brigada nije odmakla daleko. Posle još podosta lutanja i puno sreće, Vinković se vratio u Brigadu.

Sada u Lišnji, sa svojim drugovima izviđačima, raspituje se o neprijatelju. Slušaju gotovo neverovatne priče o čerkeskim bestijalnostima u selu. Silovali su čak i starice i devojčice. Narod je ogorčen, prestrašen, a i partizani.

Izviđači nastavljaju put. Zaustavljaju se radi odmora na brdu kod škole. Tu je i nekakva partizanska straža. Na decembarskom suncu većina je i zadremala. Koliko dugo, ko zna, kad ih prene uzvik: Kozaci!

U panici su svi potrčali niz strmi, duboko usečeni put, pravu vododerinu. Bežali su bezglavo. Vinković se sapleo i pao. Preko njega su jurili konji. A ispred...

Čerkez je sustigao partizana, podigao se u stremenu i sevnuo sabljom. Nesrećni partizan se raspolučen skljojao. Drugom je glava, kao da se otkinula, nastavila da se kotrlja niz put. Ivan Vinković se bacio u šipražje pokraj puta. Pijani čerkezi su napravili masakr, a on je nemoćan, ukočen od straha, još satima ležao duboko u vododerini u nepristupačnoj divljoj kupini. Tek pred veče se iskrao i ponovno počeo da traga za Brigadom sa svojom strašnom pričom.

Krajem 1943. neprijatelj je ponovno krenuo da uništi glavne snage Narodnooslobodilačke vojske i sačuva ugrožene komunikacije na Balkanu, koje su za njega, posle teških poraza na Istočnom frontu i pada Italije, bile od životne važnosti. Pravac glavnog udara usmerio je na istočnu Bosnu. Da bi taj pritisak oslabio, Vrhovni štab NOV i POJ naređuje svim jedinicama, širom Jugoslavije, da predu u ofanzivu. Široki plan borbenih dejstava obuhvatio je i napad na Banjaluku, veoma snažno uporište u Bosni.

Noću između 24. i 25. decembra 1943. tri bataljona 12. brigade i Motajički NOP odred napali su u isto vreme uporišta: Bosanski Dubočac, Pijevalovac, Bijelo Brdo, Korače i Agiće, u kojima je bilo oko dvesto ustaša, te uporište Kukljanovac, koji je branila satnija domobrana. Bio je to obuhvatni napad iz pravca Save i od sela Smrtić. I to je bio deo plana napada na Banjaluku. Iz svih tih mesta neprijatelj je proteran, ali je, vešto manevrišući, uspeo da se izvuče u Derventu.

Dvanaesta brigada je u to vreme bila pod komandom 11. udarne divizije, a ona u sastavu 5. krajiškog korpusa. Sve su te snage napadale Banjaluku. Slavonci su dobili zadatak da zatvore pravce od Dervente i Bosanskog Kobaša.

Procena je bila da će neprijatelj žestoko reagovati sa svih strana pri napadu na Banjaluku, jer je ovo mesto bilo stožer odbrane u dolini Vrbasa i u povezivanju zapadne i centralne Bosne. Zbog toga su i obezbeđenja imala zadatak da po svaku cenu spreče prodor opkoljenoj Banjaluci.

Štab Brigade primio je naređenje sa izuzetnom odgovornošću: komandant Josip Antolović Hrvat i

komesar Ivan Senjug Ujak su sa štabovima bataljona utanačili zadatke. Svi su se složili da 12. brigada u toj velikoj akciji brani čast i dostojanstvo Slavonije. Komandni sastav Brigade tada je bio: u 1. bataljonu komandant Dušan Ostojić Osman, komesar Anđelko Valter Slatki, u 2. Pero Dobričić i Bogomil Verbole, u trećem Milivoje Babac i Jovan Kokot Korčagin, i u 4. Vlajko Gavrilović i Ivica Miličević.

Napad na Banjaluku počeo je 31. decembra 1943. Ubrzo je na položaj 1. bataljona naišla motorizovana kolona čerkeza. Bataljon je pustio neprijatelja na blisko odstojanje i posle plotunske vatre krenulo se na juriš. Čerkezi su se dali u bekstvo prema Derventi. Bataljon je prešao u gonjenje neprijatelja do pred samu Derventu. Tom prilikom svu veštinu rukovođenja četom pokazao je komandir 2. čete Nikola Brković Hasan.

Na 3. bataljon koji je zatvarao put od Dervente, na liniji Cigansko brdo-Dubočki Brod, naišla je kolona od oko sedam stotina čerkeza, ojačanih artiljerijom i teškim bacačima. Čerkezi su nastojali da probiju položaj kod 1. čete, čiji je komandir bio već proslavljeni junak 12. brigade Milutin Vujnić, koga su, zbog izuzetne smelosti, prozvali Nebojša. Četrnaest časova vođenja borbe i osam uzastopnih juriša izdržao je 3. bataljon, zahvaljujući i tome što se dobro utvrdio, što su iskopali rovove punog profila u kojima su borci našli potpunu zaštitu. U odbijanju juriša osobito se istakao puškomitraljezac Dušan Marelj i Ivan Moslavac, kao i nišandžija teškog mitraljeza Petar Živković, kome je rafal dva puta presekao šaržer na mitraljezu.

Drugi bataljon se nalazio na osiguranju prema Bosanskom Kobašu. Četnici, pod komandom Vlade

Vinčića, zaposeli su i utvrdili vis Gavranić i odatle pripuevali. Samo jedna četa bila je dovoljna da rastera ovu skupinu.

Međutim, borbena situacija kod 3. bataljona se naglo pogoršavala. Nakon što je ceo dan u talasima jurišao, neprijatelj se odjednom umirio. Spustila se noć, tamna, puna neizvesnost. U zatišju su se čerkezi pregrupisali, pod okriljem noći dopuzali do samih rovova bataljona i jurnuli na nož. Bataljon je morao da se povuče. Da čerkezi ne bi zašli iza leđa 2. bataljonu, štab Brigade naređuje da se i oni povuku na nove položaje.

Borba za Banjaluku dostizala je vrhunac. Krajiške brigade zauzele su gotovo polovinu uporišta. Za to vreme izvlačen je na oslobođenu teritoriju ogroman ratni plen. Bilo je to 3. januara 1944. Tada neprijatelj težište borbenih dejstava prebacuje iz istočne u centralnu Bosnu. Iz nekoliko koncentričnih pravaca, iz doline Bosne, od Teslića, Doboja i Dervente sručuju se na teren gde se nalazila 12. slavonska udarna brigada.

*

Siloviti napadi na 3. bataljon bili su početak nastupanja neprijatelja pravcem Derventa-Prnjavor-Snjegotina. Pošto je nastupao u nekoliko kolona, a 12. vodila aktivnu odstupajuću odbranu, pojedini bataljoni su se nalazili čas u poluokruženju, čas odsečeni da bi se, ipak, svi uspešno, iako uz dano-noćne i iscrpljujuće borbe, izvlačili u pravcu planina Uzlomac i Borja, u čijim su se neprohodnim gudurama nalazile partizanske bolnice i skladišta.

Četvrti bataljon bio je prethodnica Brigade. Kolona se satima probijala kroz snežnu vejavicu.

Putu nema kraja. Samo brda, brda. Iza jednog dolazi drugo, treće, sve strmije i teže. I tako u nedogled. Nigde kuća ni naselja, samo poneka pojata. I paprat, sasušena ljuta, otužna mirisa. Od dugih i iscrpljujućih marševa, gotovo je polovina boraca ostala bez obuće. Raspale cokule se pričvršćuju, umotavaju maramicom, krpama. Više se ne zna šta je bolje - umotati glavu ili noge. Sitan, oštar sneg bije u lice, oči. Ruke se koče. Njima ne sme da se hvata hladan čelik puške, mitraljeza. Lepi se koža do bola. Oči upale, usta suva, usne popucale, krvave. Ali, marš ima svoj cilj i mora se dalje. Najzad selo. Tek što se čelo kolone primaklo prvim kućama, sa svih strana osu se paljba. Bataljon je brzo zauzeo borbeni raspored po obližnjim uzvišenjima. Po ciki i podvriskivanju vidi se da su u pitanju đikani.

Nakon tri dana neprekidnog marša, bez sna i odmora, preko snežnih goleti, bez veze sa Brigadom, uznemiravan od četnika, 4. bataljon stiže u selo Kovačeviće. Bosansko selo, raštrkano po ćuvicama, siromašno. Bataljon se raspoređuje u nekoliko kuća. Bilo je vremena samo da se borci malo okrepe, a potom je nastavljen pokret prema Maslovarama. Ali, tokom daljeg marša, u snežnoj goleti, sreću kolone Krajišnika koji su se povlačili od Kotor Varoši prema Uzlomcu i Sipragama. Vesti su bile obeshrabrujuće. Nemci su nadirali sa svih strana. Nastupali su širokim frontom, u borbenim udarnim i jurišnim kolonama. Bile su to jedinice, obučene za dejstva u planini, opremljene za zimske uslove. Iz potpune beline iskrsavali su maskirani poput aveti. Sistematski su pretraživali svaki teren, a vodili su ih četnici, poznavaoći i najskrivenijih surduka i ponora.

Bataljon se vratio u selo Kovačeviće kasno u noć. Sneg je još dublji, vetar ledeniji. Ponovno se

borci raspoređuju po kućama. Legaju oko ognjišta. Ako je postojalo nešto blagosloveno i željeno, onda je to tog trenutka, bilo malo topline i malo sna. A to je davala bosanska kuća. Jedna prostorija. Na sredini ognjište sa žarom i pepelom. Nad ognjištem bakrač. Iznad glava šindra, crna kao noć, od dima. O crnim zidovima vise tikve, venac luka, motika, kosa. U jednom uglu koza na malo suve paprati, u drugom unezverena žena stiska uza sebe dvoje dece. Dim nagriza oči kao kiselina, vazduh začas postane zagušljiv, a proklete vaške kao da su podivljale.

Tek što se bataljon razmestio, prasnuše pučnji. Na selo su ponovno napali četnici, ali su se brzo razbežali, ostavljajući za sobom nekoliko mrtvih. Tek toliko da ostatak noći borci provedu u budnom stanju. A u jutru, koje je osvanulo mirno i hladno, začu se iznenadno i prodorno: Banda!

Ovoga puta to su bili Nemci. Napadali su odasvud. Potpuno iznenađeni, uhvaćeni na prepad, zasuti unakrsnom ubitačnom vatrom iz mitraljeza i automata, iz neposredne blizine, u gužvi, bežanju, panici, partizani su bili prava meta profesionalnih ubojica. Padali su mrtvi oko kuća, plotova, u šljivcima, ostajali su da leže nepomični na belom snegu. Ležali su kao mrke krpe. Mrtvi nepomični, a ranjeni bauljali zapomažući.

Među ranjenima je i Stjepan Pavleković, zamenik komesara 4. bataljona, rodnom iz Siska. Rafal mu je presekao obe noge. Shvata da nema pomoći. Crne senke su sve bliže. Odvrće bombu i aktivira je...

Treća četa koja je ranije ustala i bila spremna za pokret, iznenadni udar je dočekala spremnije i, što je najvažnije, bez panike. Komandir Drago

Manojlović i komesar Franjo Brozović, procenjujući trenutno šta se dešava, povelu su četu u protivnapad. Samo taj trenutak hrabrosti povratio je samopouzdanje kod ostatka bataljona. Otpor Nemcima postajao je organizovan i žešći, pa je i ono najgore, uništenje bataljona, sprečeno. Po dubokom snegu, uz paklenu vatru, po delovima, bataljon se nekako izvukao i dočepao kose. Ali, ovaj prepad, prava ratna katastrofa, za samo sat borbe, odneli su 4. bataljonu trideset pet mrtvih i više od desetak ranjenih boraca, svu komoru, tovarne konje. Bio je to najtragičniji dan 4. bataljona 12. brigade.

*

Devetog januara je cela 12. brigada u selu Kaoci, duboko u centralnoj Bosni. Selo je izgubljeno u planinama, u snegu i vihorima. To je bila krajnja tačka njenog povlačenja i manevrisanja pred velike neprijateljske ofanzive. Tu je dobijeno naređenje za povratak na sektor Motajice.

Povratak je bio isto tako tegoban. Sve pokriveno dubokim snegom. I opet hladne noći i tmurni dani. Hrana je oskudna, u stvari gladuje se. Sam bog zna kako se intendanti i ekonomski snalaze i gde uopšte u ovoj pustoši nabavljaju hranu. Jer, sva bosanska brda, prošarana senkama, naselja koja se priviđaju, postiru se pod mračnim i teškim nebom. U mutnom danu, gustoj sutonskoj vejavici ne čuje se ništa osim nejasnog škripanja snega, pomešanog sa zveckanjem porcija, redenika i konjskih samara. Povijeni i pogureni borci, mnogi u rite obučeni, idu dugim, umornim korakom, sve u strahu da ne izostanu. Poneki u očajanju, nema druge, već bosu nogu zamotava komadom ćebeta, ali to dugo ne

drži. Iza njihovih koraka, u snegu ostaje trag krvi. Ima ih koji bi sebi, na časak, preuredili obuću, ali to je samo varka: odmoriti se, bar za tren. Zbog toga se često čuje oštro upozorenje: Diži se! Ko je seo, a nisu ga primetili, izgubljen je.

Ipak, Brigada napreduje. Duh i bodrost partizanskog ratnika i kad izgleda da je sve na izmaku izvlači iz sebe novu i novu snagu da se izdrži. Promrzao do srži, on odmiče, zanesen samim sobom, preko beskrajnih i ubistvenih bosanskih brda, satrven bolom, mešavinom osećanja poraza i očajanja, a ponajviše razmišljanjem - ima li svemu tome kraja?

A sve prolazi i čovek sve izdrži.

Veliki marš je završen. Bilo je potrebno nekoliko dana da se Brigada povrati i već je čekaju novi zadaci: napad na Prnjavor.

Živopisna varošica Prnjavor, smeštena u gornjem toku Ukryne, ima prirodni vojni značaj, na sredokraći je puteva Banjaluka-Doboj-Slavonski Brod-Kobaš-Srbac. Nalazi se u središtu gusto naseljenog i bogatog područja. Uoči napada u tom uporištu su se nalazile 1. bojna 4. lovačke pukovnije - oko šesto pedeset vojnika. Mesto je, radi odbrane, bilo izuzetno utvrđeno.

Pored 12. brigade, Prnjavor je napadala i 14. srednjobosanska brigada. Plan je predviđao da dva bataljona krenu na uporište sa južne, jugoistočne i istočne strane, a dva bataljona da budu na obe'zbeđenju pored reke Ukryne, u ukrinskom Lugu, te dalje preko puta Derventa-Prnjavor do sela Palačkova.

Prvi je bataljon imao zadatak da skrši otpor kod bolnice u centru grada i kod džamije na samom putu. Drugi - da prodre sa istočne strane i ovlada

sistemom utvrđenih zgrada. Iako napad nije tekao po planu, zahvaljujući upornosti Štaba brigade na tome da se zadatak mora izvršiti, bataljoni su u uzastopnim napadima sabili neprijatelja u centar. Tu ih je većina zarobljena, ali je jedan deo uspeo da umakne u pravcu Dervente. U Prnjavoru je razbijena 1. bojna, o čemu svedoči oko 150 poginulih domobrana. I ovom prilikom zaplenjen je ogroman ratni materijal, što je bilo dovoljno da se 12. slavonska brigada snabde i kompletno popuni oružjem, municijom i drugim ratnim potrepštinama.

*

Boravak u Bosni je za 12. brigadu neprekidno manevrisanje. Desetak dana posle Prnjavora Brigada sadejstvuje sa bosanskim brigadama u napadu na Doboju i Tesliću. U obe ove akcije ponovno su Slavonci pokazali veliku umešnost u borbama za naseljena mesta, u uličnim sukobima i u zauzimanju utvrđenih zgrada. Tako je prošao ceo januar. Stalno u pokretu, Brigada je mnogo puta prelazila brzu reku Bosnu, Usoru i Ukrinu.

Gaženje bosanskih reka do iznad pojasa u januaru, često i više puta za noć, da bi se neprijatelj iznenadio, što pre stiglo ili nadoknadilo vreme, valjda je borbena radnja koju bi svaki borac najradije izbegao, a svakako prokleo. Voda je brza, izuzetno ledena, a na dnu samo oštro kamenje. Jedan neoprezan korak i voda te odnese. Oni slabiji, manji rastom i bolesni drže se konjima za repove, pridržavajući se međusobno rukama. A kada se izađe na obalu, mraz čini svoje: odeća počinje da se ledi, a šljunak u cokulama stvara opake rane na nogama.

U tim se prilikama vide i kakvi su ljudi. I dobija se odgovor na pitanje zašto su neki omiljeni. Zašto ih borci slede. U napadu na Prnjavor, komandant i komesar Brigade, Antolović i Senjug bili su u streljačkom stroju. Došli su u 1. i 2. četu 2. bataljona kod komandira Alekse Srdića i Mirka Pavkovića. Baš kod njih se rešavala borba. Tu je bilo težište. Zato su i ušli među borce, sa njima jurišali, lično odbijali protivnapade. Snaga ličnog primera starešine je nezamenljiva.

Tako je i sada na obali Bosne. Oni pokazuju primer. Sjahali su s konja i ustupili ih partizankama. Sami su gazili vodu sa ostalim borcima. Činili su to i drugi koji su imali konje. Tako su se lakše podnosile strahote.

S vremenom se u partizanima dosta toga promenilo: između starešina i boraca povećavale su se razlike. Što se išlo naviše, razlike su bivale veće. Počelo se isprva sa boljim oružjem, pa sa hranom, boljom i lepšom uniformom, jahaćim konjima, činovima. Primalo se to isprva ispod oka, ali posle sve više kao razumljiva potreba. Međutim, narav je čoveku njegova sudbina. Partizanski moral je najviše uticao na najmlađe, teže na već formirane ljude. Bilo je i onih koji su u uslovima partizanskog života priuštili sebi razne komfore, želeli privilegije i čim bi im se za to ukazala prilika, pokazivali su svoju narav. I u prvim partizanskim karakteristikama bilo je ovakvih ocena: neskroman, prgav, nedisciplinovan, nagao, neiskren, sklon raskalašnom životu... A onda se u borbi potvrđivalo: ako poznaješ sebe, a poznaješ i ceniš svoje potčinjene i oni će tebe poštovati.

Tako je snaga ličnog primera klijala i rasla, venula i iščezavala. Bila je izvor bodrosti, ali i

opadanja morala i rasula. Ljudi su se ushićivali, ali u pojedinim primerima i razočaravali jer im je izgledalo da to nije u skladu sa ciljevima narodno-oslobodilačke borbe i sa načelima partizanske zakletve.

Stanje u 12. brigadi i njen izgled, a naročito pravilno ponašanje boraca i starešina prema narodu, bili su isto toliko važna misija u centralnoj Bosni, koliko i borba sa oružjem. Opšte siromaštvo, zaostalost u svakom pogledu, nepismenost, verska zatučnost, predrasude, nepoverljivost prema stranom i svemu novom, pogodavali su taktici i politici četnika, ustaša, muslimanskih fašista, svemu što se porodilo i žilavo uvlačilo u ovo višenacionalno stanovništvo, suprotstavljajući ga međusobno i u isto vreme omogućavajući njegovu pljačku i držanje u pokornosti.

Bio je to onaj front koji nije imao određenog i jasnog protivnika. Nije se na njemu brojao protivnik i snaga oružja, teško je bilo proceniti njegove namere i postupke, vreme trajanja. To je bilo okruženje, stanje duha, talog vremena. Sve je povezano: mir, oboren pogled, opasnost, prividno spokojstvo i posvuda sumnjive senke. Rat kao da je ovde prirodu učinio divnijom i raskošnijom, dajući svim oblicima života njihova svojstva: zimi studen, proleću raskošni kolorit, nebu plavetnilo. Ali, ljudi su postali divlji i surovi, nepoverljivi i prevrtljivi, u njihove se duše uvukao strah i strepnja, osećanje da je sve što je bilo dobro otišlo u nepovrat, a na svakom koraku i od svakog čoveka može se očekivati samo zlo.

I taj je front trebalo probiti, savladati sumnju i strah, nepoverenje i mržnju. Bio je to najvažniji zadatak političkih komesara. Dvanaesta brigada je imala vrsne komesare, ljudi koji su verovali u ideje,

kao što vernik veruje u Boga. Ipak razumljivija strana ideja bila im je narodnooslobodilačka borba, a u njenoj suštini sve je bilo idealizirano i plemenito od običnih svakodnevnih postupaka i ponašanja, do sudbinskih i životnih postupaka. Razumljiv i sažet način komesarskog mišljenja bio je: iako ne znaš šta je marksizam-lenjinizam, znaš šta je pravo i dobro. To pravo i dobro su marksizam i lenjinizam, a sve ostalo su reakcija i fašizam. Reakcija je bila opšti pojam za sve negativno i ružno između neba i zemlje.

*

Komesar brigade je Ivan Senjug Ujak. U Brigadi je sazeo, postao ličnost sa velikim ugledom i poverenjem. Nigde to nije naučio. Učili su život i borba da vojska i narod moraju biti povezani kao usne i zubi. Zato je sve znanje, vreme i mogućnosti usmeravao radi stvaranja prijateljstva, poverenja, od slučajnih susreta do druženja, sastajanja i pružanja svakojake pomoći ljudima. Imao je dobre saradnike u komesarima bataljona: Jovanu Kokotu Korčaginu, Ljubi Mraoviću, Ivici Miličeviću. Bili su to izuzetni mladi ljudi, naraštaj kakav može da stasa samo u teškim i surovim vremenima kada se zaista oblikuju najplemenitije ljudske osobine.

Brigada je u prvim mesecima svog postojanja imala na čelu agitpropa Ferđu Milića Feđu, nadarenog političkog agitatora, kaljenog još u Španiji. Sada je na tom mestu bio ne manje sposoban Mihajlo Javorski Bata. Bio je to provereni revolucionar, vrlo obrazovan, predratni student i član KPJ od 1937, član Okružnog KP Hrvatske za Slavonski Brod. Uhvaćen je, ali bez dovoljno dokaza nije pogubljen, već zatočen u Lepoglavu, odakle ga je oslobodila

12. brigada. Njegovo revolucionarno iskustvo i znanje u radu s narodom, naglašavanje strpljivosti, potreba proučavanja navika, običaja, načina života žitelja, te njihovo poštovanje, što je kao partijska i politička linija strujalo celom brigadom, tokom dana i meseci boravaka u Bosni, urodili su plodom. Dvanaesta je postala vojska toga kraja, uzdanica i zaštitnik naroda i ljudi, bez obzira na sve njihove razlike.

Dvanaesta brigada je u to vreme imala oko hiljadu ljudi u stroju. Od toga više od stotinu drugarica. Na političkom frontu ove hrabre i požrtvovane devojke bile su najbolji melem za ljudska srca. Plašljive, nepoverljive i religiozno vaspitavane žene oko Motajice i na celom tom području, snebivale su se pred ženama u uniformi, pred partizankama. Svašta su čule i slušale od četnika, domobrana, ustaša i folksdojčera o partizankama, o njihovom poreklu i moralu, o razvratu i bludu u brigadama. Ali zdrav razum i bistar pogled čine svoje. Boraveći po selima i kućama, žitelji su videli da su to ipak samo mlade i mile devojke, vredne i vešte, da mnogo znaju, da su poštene i iskrene. Kad njihovi drugovi spavaju i odmaraju, one ih krpe, zavijaju, leče, miluju ih brigom i pažnjom kao da su im majke, sestre ili najrođenije. Svoje prigušeno devojaštvo, nepoželjno supruzanstvo i zabranjeno materinstvo one su preobraćale u nadu, u nežno drugarstvo. Takve su bile i sa narodom, posebno sa ženama. Njima su znale da se približe samo ženama znanim i prepoznatljivim vezama, onakvima koje spajaju duše i srca, jače i iskrenije od bilo kakvih reči i prenemaganja. Tu su se neraskidivo zbližavali Slavonija, Srem, Moslavina, Kalnik, slavonska Brđanska

i sva njena sela i varošice sa Muslimankama, Srpkinjama i Hrvaticama ovog kraja, majka sa ćerkom, učenica sa seljankom. Opuštene, ponesene pričama, one su „tkale“ bliskost koja se obimno prelivala svuda oko njih: i po Brigadi i u selima.

I život je bio moćniji od svega. Kurir Stevo Grčić iz Dalja kod Osijeka nosio je izveštaj od komesara čete komesaru bataljona, iz zaseoka više sela Smrtića u drugi zaselak. Sa brda na brdo. Bio je šesnaestogodišnjak, sa prvim maljama iznad usana, garave kose, po stasu je nagoveštavao kršnog momka. Obesio pušku, bezbrižno ide stazom uz brdo, nizbrdo. Nailazi na stazu koja se odvaja i u grmlju primećuje kućicu. Mlad je i znatiželjan. Kućica prava stračara od blata, krov od slame, okolo nekoliko kokošaka i kraj hrpe drva devojčica od tri—četiri godine, jadno obučena, sa krastama po rukama. Stevo postade oprezan, skinе pušku. Kad na vratima žena: uplašena, ukočena. Malo zbunjen, Stevo pita kobajagi za put, pa zaište vode i sede na panj. Žena mu donese mleka. Oslobodila se, stajala, gledala ga. Kaže mu da je on još dete. Kako to da je u vojsci. Odakle si. Stevo je i dalje gleda. Viđao je u Bosni siromaštvo i nemaštinu svake vrste, ali ovako jadno obučenu ženu nije. Haljina od konopljina platna, gotovo se raspala oko bedara. Golo telo. A bila je mlada sa velikim jedrim grudima i obnaženim snažnim belim butinama. Sedeli su, gledali se, devojčica se zaigrala, a žena uhvati Stevu za ruku i odvede ga u kuću. Bila je nežna i blaga, ko zna koliko sama i željna. Legla je na slamu prekrivenu asurom. Stevo dotad nije znao šta je žena, ali za svakog mladića njegovih godina to je bio najmoćniji zov života. Skinuo se i predao zagrljaju ruku i nogu mlade i zdrave žene.

Rastali su se nežno i bez reči. Suze su joj zamutile oči. Sklopila je njegove ruke na svoje grudi i onda ga pažljivo prekrstila. Stevo pode, ali se posle nekoliko koraka vrati. Iz svoje torbice izvuče zamotuljak u beloj krpici. Bio je to grumen soli koji je ljubomorno nosio i čuvao. I ode.

*

Između velikih akcija, kakvih je 12. brigada u Bosni imala dosta, gotovo svakodnevno je dolazilo do čarki, pripucavanja i uznemiravanja četnika. Posle nekoliko meseci Brigada je uništila četničku Motajičku brigadu, poubijala ili zarobila četničke glavare, razorila njihovu osnovu, podršku u narodu. Severni deo centralne Bosne je postepeno, ponekad bolno, ali nepovratno, postajao partizanski. Slom glavnih četničkih snaga u bici na Neretvi i njihovi uzastopni porazi u drugim delovima Jugoslavije doprli su i u taj kraj. Ali, ostale su da životare njihove grupice, trojke, oni zadrži i u zločin zaglibljeni pojedinci. Dosta jada i ožiljaka naneli su 12. brigadi. Od njih su ginuli stari i prekaljeni borci. Ubijani su iz zasede kada se tome malo ko nadao.

Treći bataljon je imao bazu u selu Jadovici. Odatle je odlazio u akcije, tražeći četnike. Selo bi ostalo prazno i po nekoliko dana. I tada bi u njega upadale četničke grupe. Činili bi odmazde, pljačke, ponovno uvodili svoju vlast. Da bi se tome stalo na put, smišljen je plan: kada idući put bataljon napusti selo, u njemu će konspirativno ostati jedan vod. Sa vodom su ostali i Dušan Drlić Kormilo, zamenik komesara Brigade i Ivan Buzov Mrakan, informativac brigade. Pritajeni, čekali su četnike dan i noć. I nisu ih dočekali. Četnici nisu došli. Vod je krenuo

za bataljonom. Na čelu su bili Kormilo i Mrakan. Jahali su i odmakli od voda. Iznenada zapuca i dva partizana padoše. Zauvek.

Bio je to težak udarac. Dušan Drlić Kormilo dvadesetdvogodišnji prvoborac iz ustaničkog sela Klise prošao je put od borca i političkog delegata voda, do zamenika komesara Brigade i sekretara brigadnog komiteta Partije. Došao je na mesto Pere Cara Zvrka, kao jedan od najiskusnijih i u svim prilikama provereni komunista i borac. Učestvovao je u svim borbama Brigade od Budića do Bosne gde mu je podmuklo četničko zrno zaustavilo život.

Ivan Buzov Mrakan, dvadesetpetogodišnji Kninjanin, mladost je proveo u Donjim Andrijevcima kraj Slavenskog Broda. Mladi radnik je još pre rata postao skojevac, a nakon okupacije bio i uhapšen i izveden pred zloglasni pokretni preki sud bojnika Ivana Štira. Spasio se pravim čudom, a potom odmah otišao u partizane. Iskustvo iz predratnog revolucionarnog rada uticalo je da mu je u 12. brigadi poverena odgovorna dužnost obaveštajnog oficira.

Dva prvoborca, dva druga, pala u istom času, sahranjeni su uz partizanske počasti na seoskom groblju u selu Jadovici. Dušan je bio Srbin, Ivan Hrvat. To na sahrani niko nije pomenuo. To je bilo nevažno.

Više se ne misli na vreme, niti na pravac kretanja. Bar tako je u četama, vodovima, kod običnog borca. Hiljade uobičajenih postupaka postali su jednostavna navika, a boravak u Bosni je stvar sudbine. Dokle, kuda, zašto, sada to kao da i nije važno, niko ionako nije potpuno siguran šta će se desiti idućeg dana. Ipak, neovisno od te prividne

ravnodušnosti, vreme teče. Došlo je proleće. Sve je ozelenelo, rascvalo se. Vazduh je pun mirisa i života. Bosna je prelepa: i hirovita i smirena. Tu se jedino oblak ljubi sa šumom, a orao visoko na nebu svima čuva stražu. Crkve i džamije se dodiruju, bez obzira na to šta ljudi misle o tome, a oni prestareli ljudi, na samom pragu smrti, znaju tajnu osvedočene mudrosti: ono što jeste to i mora biti, i mora biti kako jeste.

*

I Smilja Grabić, partizanska devojka što je sa strepnjom ispraćala najmlađeg brata Rada na drugu obalu, u nekim trenucima traži osamljenost i predaje se mislima. Zapravo je sada uopšte tako: duša je kao magla, misli je nose i oblikuju, kada je oko čoveka mirno i spokojno, a postaje beživotna kada unaokolo besni rat. Plakala bi, ali nema suza. I Rada je izgubila. Poginuo je zimus u Kovačevićima, u onom strašnom i iznenadnom prepadu na 4. bataljon. Kako je poginuo, da li se mučio pred smrt, gde je pokopan? Imao je samo devetnaest godina. Smilja ima svesku i napisala bi pesmu o svojoj braći. Pesmu za četne novine. Ona bi u tu pesmu unela sav svoj bol, i svoju patnju. Ali reči su tako beznačajne i bezvredne, nemoćne i hladne, kao i sve laži i obmane koje se u njima uobličavaju. Ko da shvati jednu sestru, tako usamljenu i tužnu, daleko od kuće i zavičaja, upletenu i izgubljenju među ljudima i njihovim sudbinama.

Ipak, stalno se nešto iščekuje. To samo kazuje da je prilagođavanje i mirenje, navikavanje nešto veštačko, da to nije nikakav duševni mir i spokojstvo, nego potisnuta napregnutost. Najpre se čulo

o velikim promenama u štabu Brigade i po bataljonima.

Komandant Josip Antolović Hrvat, taj junak koji je razborito i tako dugo vodio Brigadu, odlazi na novu dužnost, a na njegovo mesto dolazi komesar brigade Ivan Senjug Ujak, što je bila velika radost, dok je za komesara postavljen Pero Car Zvrk. Odlazi i Borislav Mijljević Šubara. Proslavljeni junaci, prvoborci, vođe juriša, drugovi iz stroja i svih nedaća: Pero Dobričić, Bogdan Jovanović Tenk, Mirko Pavković i Pero Dobrić su sada na čelu bataljona.

Najzad je, isprva prigušeno, a potom sve glasnije počelo da se priča o silnoj želji, o povratku u Slavoniju, u zavičaj. Sve je, odjednom, obuzela silna radost. U opštem oduševljenju oživele su već izgubljene predodžbe o rodnoj kući, selu, roditeljima, o detinjstvu i dečaštvu, o godinama bezbrižnosti i radosti, o svemu što je ostalo negde preko Save u Slavoniji. Sve je to živelo, a ipak, kao da ih cela večnost deli od toga, jedan nepremostivi bedem u kome se izgubila prva mladost. Život je dobio tvrdoću. Borba i rat, te stalno očekivanje smrti menjaju ljudsku dušu, utisnuli su u nju ožiljke, sumnje i svakojaka iščekivanja.

Ponovno u Slavoniji

Sada je sve lakše i jednostavnije. Čamci su obezbedeni, plan prelaza Save pripremljen je na vreme, svako je znao svoju dužnost od borca do starešine Brigade. A iznad svega je opšta radost učinila svoje: svako je nastojao da bude što bolji i korisniji. Bilo je i toplo.